

Dömötör Adrienne*

NYELVTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV TANÍTÁSÁBAN

1 Meglehetősen általános tapasztalat, hogy a magyart idegen nyelvként oktató tanároknak sokszor nehézséget okoz olyan kérdések megválaszolása, amelyekhez nyelvtörténeti ismeretek is szükségesek. Érthető, ha a kezdő tanárnak még sok válasz nincsen naprakészen a tarsolyában – s így nem is méltatlan ezt adott esetben bevallania. Közhely számba megy a megállapítás: egyrészt az a fontos, hogy tudja, minek hol nézhet utána, másrészt pedig az, hogy legyen is igénye utána menni a dolgoknak – erre az embernek természetesen gyakorlottabb tanárnaként is rendszeresen szüksége lehet –, s ne váljon hajlamossá rutinszerűen azt válaszolni, hogy az adott jelenségre nincsen magyarázat, egyszerűen csak így van, és így kell megtanulni.

Hol és hogyan jelenhet meg a nyelvtörténet a magyar mint idegen nyelv órákon? Általában akkor, amikor a leíró nyelvtani rendszerben váltakozás tapasztalható, rendhagyó(nak tűnő) formákat kell megtanulni, vagy amikor egyszerűen a jelenség a más nyelvismerettel rendelkező számára újnak, meglepőnek tűnik, mivel ahhoz hasonlóval sem anyanyelvében, sem az esetleg korábban tanult idegen nyelvekben nem találkozott. De gyakran előfordul az is, hogy a diákok egy-egy szó etimológiájára vagy szótövek összetartozására / össze nem tartozására kérdeznek rá, esetleg kíváncsiak valamely helynevünk eredetére. Olykor szóba hozzák a magyar nyelv rokonságának kérdését, kialakulásának korát, tipológiai hovatartozását; máskor a magyar írásbeliség kezdeteinek ideje és a korai nyelvemlékek születési kora kerül szóba.

A tanári válaszadás megkönnyítése érdekében az alábbiakban a kezdő–középhaladó szintnek a grammatikát és a hangjelölést illető gyakori kérdéseit gyűjtöttem össze. Válaszként rövid összefoglalókat adok, amelyek azonban gyakran így is messze bősegebbek annál, mint amennyit az adott helyzetben feltétlenül fontos lehet elmondani. További segédletként közlöm az összegző jellegű történeti gram-

* Dömötör Adrienne PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi Intézet, domotor@nytud.hu

matikai, etimológiai, a nyelvrokonságot érintő, illetve egyéb nyelvtörténeti–kultúr-történeti szakirodalom listáját, az utóbbi másfél–két évtizedben megjelent munkákra összpontosítva.

2. Következzenek tehát a gyakran ismétlődő kérdések a nyelvtörténeti ismeretanyagot mozgósító válaszokkal együtt! A könnyebb áttekinthetőség kedvéért csoportokra osztva idézem fel a hűsz – csoportonként öt–öt – leggyakoribbnak bizonyuló kérdést. (Az egyes csoportokon belüli sorrend a saját tananyagom rendjét követi.) A kérdések megfogalmazásában nem valamiféle „átlagolt” szó szerintiségre törekedtem, azonban olykor a magyar nyelvészeti megközelítésen túl igyekeztem érvényesíteni a diákok szemléletmódját is.

A) A főnevekkel kapcsolatban felmerülő kérdések:

– *Miért változik szuffixum előtt a szóvégi -a -á-vá és az -e -é-vé, míg a többi magánhangzónál nincs ilyen szabály?*

Az ómagyar korban¹ a névszók végén álló hosszú magánhangzók megrövidültek. Az *á* és az *é* esetében ez a folyamat csak viszonylag későn (a XIII. század után) játszódott le, így nemcsak az ősi toldalékok kapcsolódtak az eredeti, hosszú magánhangzóra végződő alakhoz (*almák, almám* stb.), hanem az időközben kialakult újabbak is (*almában, almának* stb.). A nyelvbe később bekerült szavak pedig beilleszkedtek az *alma / almá-* féle váltakozásba: *kóla / kólát, zsemle / zsemlét, Róma / Rómában, Firenze / Firenzében* stb. (Az *i* esetében a rövidülés korábban játszódott le, ezért az *i*-re végződő szavakban még nem alakulhatott ki ilyen kettősség. Az *ú, ű, ó, ő* hangokra végződő szavak vonatkozásában pedig *már* nem alakulhatott ki, mivel ezek a hangok a tendencia lezajlásakor még nem léteztek, illetve éppen kialakulóban voltak.)

– *Hogyan alakult ki, bogy mély (és vegyes) hangrendű szavakon a tárgyrag és a többes szám jele előtt (és tegyük hozzá: később tanulandó egyéb végzések előtt is) szavanként váltakozik az o és a kötőhang?*

Az ósmagyarban a szavak utolsó hangja mindig magánhangzó volt. Ez a kor elején alsó vagy középső nyelvvállású rövid hang a korszak végére felső nyelvvállásúvá vált, az ómagyar kor folyamán pedig (már a XIII. századra) eltűnt. (A tendencia a hangszóvégi, hangsúlytalan, redukciónak kedvező helyzetének velejárója.)

A mai magyar nyelv is őrzi azonban a valamikori tővéghangzókat azokban az esetekben, amelyekben a mássalhangzós toldalék már az ósmagyar korban megvolt, s

¹ Mivel a magyarázatok során többször előkerülnek a magyar nyelvtörténet korszakaira való utalások, emlékeztetőül álljon itt a ma általánosan elfogadott korszakolás:

1. ósmagyar (kb. Kr. e. 1000–Kr. u. 896)
2. ómagyar (896–1526)
3. középmagyar (1526–1772)
4. újmagyar (1772–)

így még a magánhangzóra végződő tőhöz járult. A későbbiekben a nyelvbe került szavak beilleszkedtek abba a hangtani környezetbe, amelyet bekerülésükkor találtak. Így végül minden mássalhangzóra végződő névszón a korai eredetű mássalhangzós toldalékok előtt megjelenik egy magánhangzó, amelyet leíró szempontból előhangnak (vagy kötőhangnak) nevezünk ugyan, de amely így az egykori tővéghangzónak köszönheti létét. Magas–mély, illetve ajakrétes–ajakkerekítéses variánsaik a hangtani illeszkedés szabályai alakították ki. Az *o* és *a* változat azonban nem ezek közé tartozik – hiszen mind a kettő mély és ajakkerekítéses hang –, ezek a legkorábbi, alsó vagy középső nyelvállású tővéghangzóknak az ősmagyar kori toldalékok előtt konzerválódott lenyomatai. Ez azt is jelenti, hogy az *o* ~ *a* tekintetében egy-egy szónál mindig ugyanazzal a kötőhanggal kell számolni; pl. *boltot, boltok, boltom* stb., illetve: *bázat, bázak, házam* stb.

– *Hogyan kerülnek a magyarban az előjárók a szó mögé, és miért írjuk legtöbbjüket egybe a szóval?*

A kérdés megfogalmazása (hangozzék bár nyelvészetiileg mégoly naívnul) az elemek funkciója felől közelítve pontosan tapint rá arra a szembeötlő különbségre, amely például az indoeurópai és az uráli nyelvek között fennáll. Azok a nyelvtani viszonyok, amelyeket az angol, a német, az orosz stb. előjárókkal fejez ki, a magyar nyelvben leggyakrabban a suffixumok (ragok és jelek) segítségével jutnak kifejezésre, melyek rendszerét a névutók egészítik ki. Ezzel szemben a magyarban nincsenek előjárósók. Mindez az úgynevezett agglutináló nyelvekre jellemző, amelyek közé – az uráli nyelvcsalád tagjaként – a magyar is tartozik.

Az agglutinálódás nyelvtörténeti folyamatára jellemző, hogy önálló szók birtokos szószerkezetben állva előbb jelentésbeli önállóságukat veszítve névutóvá váltak, majd hangalakjukban redukálódva és formai önállóságukat is elvesztve raggá alakultak. Közülük a korábbiaknak – a szótőhöz való illeszkedés szabályainak megfelelően – több változata is kialakult (például: *-ban, -ben; -hoz, -hez, -höz* stb.); a későbbiek ezzel szemben csak egy változatban élnek (*-ért, -kor*).

A sok közül két példával szemléltetve a folyamatot:

a) A *-ból, -ből* rag kialakulása a következő: 1. Önálló szó; a 'belső rész' jelentésű *bél* tővéghangzós *bele* formájának és az *-l* határozóragnak a kapcsolata: *beleül > belől*; jelentése: 'belsejéből, belülről'. > 2. A *ház beleül* ('a ház belsejéből') típusú szerkezet második tagja önálló jelentésű szóból névutóvá értékelődik. > 3. A névutó a szóhoz tapad: raggá válik. Lévéen hangsúlytalan helyzetben, a rag megrövidül: *-belől > -ből*, s kialakul kielkül hangrendű változata is: *-balól > -ból*.

b) A *-ban, -ben* rag kialakulása pedig így zajlott le: 1. Önálló szó, a fentebbi *bele* forma *-n* ragos alakja ('belsejében' jelentéssel); birtokos szerkezetben például így állhatott: *ház belén* 'a ház belsejében'. > 2. A *ház belén* típusú szerkezet második tagja névutóvá értékelődik. > 3. A névutó megrövidül: *-ben* alakú raggá válik. > 4. A későbbiekben a mély hangrendű szótőhöz való illeszkedéssel létrejön a *-ban* változata.

– *Sopronban, Debrecenben; Budapesten, Szegeden* – ezek a formák értetők. *De mi a magyarázata a Pécssett, Győrött alakoknak?*

Korábban létezett egy ősi eredetű, *bol?* kérdésre felelő *-t~tt* helyhatározórag; ez őrződött meg (megkövült formában) például az *itt~ott*, *alatt~felett*, *banyatt* szavakon. A rag már az ómagyar korban is ritkán szerepelt, a településnevek szűk körében azonban fennmaradt ebben a használatában, minden esetben csak mint választható lehetőség; *Pécsen~Pécssett*, *Győrben~Győrött*, *Székesfehérváron~Székesfehérvárt* (illetve analógiásan: *Székesfehérvárott*).

– *Mi az oka a birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás alaki hasonlóságának?*

A két toldaléksor ugyanarról a töről fakad. Mindkét paradigma a főnév és az eredetileg mögötte álló személyes névmás kapcsolatából alakult ki az ősmagyar korban. A névmások hasonló folyamat eredményeképpen tapadtak az őket megelőző szóhoz, mint amilyenek a vázlata fentebb, a határozóragok keletkezésével kapcsolatban olvasható.

Mai formákkal a folyamatot a legegyszerűbb az E/1. és az E/2. alakokkal érzékelteni: *fej + én > fejem*, *fej + te >* (zöngésülést követően:) *fejed*, illetve hangrendi illeszkedéssel: *bázam*, *bázad*. (Mint: *kér + én > kérem*; *kér + te > kéred*; *látom*; *látod*). A folyamat az E/3. esetében is ugyanez, ám ott több hangváltozás játszódott le, mire a toldalék elnyerte végső formáját, illetve a továbbiakban kialakultak *j*-vel bővült alakjai. A többes szám formái ugyanezekből a személyes névmásokból és a *-k* többesjelből tevődnek össze, kivéve a T/3. alakot, amely a puszta *-k* többesjellet tartalmazza, illetve később ennek is kialakul a *j*-vel bővült változata.

B) Az igékkel kapcsolatban felmerülő kérdések:

– *Milyen forma a „tessék” szó?*

A mai magyar nyelvben mondatzó, megszilárdult ragos forma. Eredetileg a *tetszik* előzményének, a mára már elavult *tetik* ikes igének a felszólító módú E/3. személyű alakja, amely – alapszavával ellentétben – fennmaradt a nyelvhasználatban. A két egymás mellett élő szinonim felszólító alak tehát: *tessék* és *tetsszék* (valamint további változataik az iktelen ragozás hatására: *tessen*, illetve *tetsszen*).

A szerepek a következő sorba rendezhetők; a sorrend a történeti alakulás fokozatait is mutatja. 1. A többféle jelentéssel bíró *tetik > tetszik* főigei használatban (a leggyakoribb jelentésében): *Évának tetszik a könyv*. 2. Segédigei használatban: *Hogy tetszenek lenni? Tessék bejönni!* (A kijelentő módú segédige + főnévi igenes szerkezet: nem tegezõ udvarias forma, a felszólító módú segédige + főnévi igenes szerkezet emellett erélyes, tegezõ felszólítást is kifejezhet.) 3. A *tessék* mondatzói használatban (a főnévi igenév elhagyásával, odaértésével): *Tessék!* ('Tessék parancsolni!'), *Halló, tessék!*, *Tessék?* ('Nem értem.'), *Tessék, itt a szótár.*, *Tessék, vegyél még egy szendvicset!* stb.

– *Miért a különbség: eszem, de: iszom?*

Az *i* hangot tartalmazó szótövekhez nemcsak magas hangrendű toldalék járulhat; egyes szavak mély magánhangzós toldalékot kapnak. (Mire az idézett kérdés felmerül, már elhangzott az *i* kettős természetére vonatkozó figyelmeztetés, amelyet az új szuffixumokat bemutató összefoglalók mindig újra megismételnek; egy-egy összefüggés azonban mindaddig alvó szabály – és könnyen feledésbe merül –, amíg a gyakorlatban nem kerülnek elő példák rá.) Az *iszom*, *iszol* stb. mély hangrendű ragjának magyarázata abban rejlik, hogy a szótó magánhangzója is mély volt. Az ómagyar kor hangrendszerében még létezett a kétféle *i* hang: egy magas és egy mély. A mély hangú *i* a korszak végére eltűnt, magas hangú *i*-vé vált. Azok a szavak azonban, amelyek korábban a mély hangot tartalmazták, toldalékolásukban megőrizték eredeti természetüket. Ide tartoznak még az *ír*, a *bív*, a *nyit*, a *bíd*, a *kín* stb. szavak.

– *Azt tanultuk: az egyes szám harmadik személyű igealak (határozatlan igeragozás, kijelentő mód) ragtalan, vagyis ez a szótó, és így ez a forma áll a szótárban is. Az ikes igéknél mégsem a szótári alakkal dolgozunk, hanem annak csak az -ik nélküli részével.*

Az ikes igéknél – speciális módon – a szótári alak valóban nem a pusztá szótó; a szótövet az *-ik* személyrag leválasztásával kapjuk meg. Ezzel azonban általában passzív tövet kapunk: *esz*-, *isz*-, *alsz*- stb. Ritkább esetben igepárokat figyelhetünk meg: *tör*: *török*, *ball*: *ballik* (a *bír* *ballik*).

Az ikes ragozás kialakulásának szemléltetéséhez ez utóbbiak nyújtanak segítséget. Tekintsük ezt a két mondatot: *A bot eltörök.* és *A gyerekek eltörök a botot.* Az első mondatban a szótározandó ige az *eltörök*, míg a másodikban az *eltör*. Az első állítmány ún. mediális (történést kifejező) ige, míg a második cselekvő. Az első – a ma ikes igének nevezett – forma a másodikból alakult ki.

Az ósmagyarban, amikor a tárgy ragtalan is lehetett, a *bot török* szerkezet azt is jelenthette: '(valakik) a botot török'. Amikor kialakult és kezdett elterjedni a tárgy jelöltsége, kétféle szerkezet élt egymás mellett: *bot török* és *botot török*. Az utóbbi szerkezet hatására az előbbiben átértékelődés ment végbe. A ragtalan névszót a nyelvérzék alanynak fogta fel, s ennek megfelelően átértelmeződött az állítmány funkciója is: a T/3. személyű (általános alanyú) cselekvő forma helyett az alanynak megfelelő E/3. személyű mediális szerepet kapott.

Az átértékelődéshez a szórendi szabályok is hozzájárulhattak. A tárgyrag kialakulása előtt az *Emberek bot török* típusú mondatot az alany+tárgy+ige szórendi szabály alapján lehetett értelmezni: 'az emberek a botot török'. Ha azonban az alany elmaradt a mondatból (*bot török*), a szórend tárgy+ige. Mivel ez ritka sorrend lehetett a tipikus alany+ige szórendhez képest, a nyelvérzék a ritka sorrendű formát átértékelhette a gyakoribb séma alapján, nyelvtani alanyként értelmezve a *bot török* féle szerkezet főnevét (amely logikai értelemben természetesen továbbra is a cselekvés tárgya).

Mielőtt a paradigma egésze létrejött volna, egyrészt teret hódított a tárgyrag, másrészt kifejlődött és elkülönült egymástól az általános és a határozott igeragozá-

si sor, s már nem volt szükség a tárgyas szerkezetek ikés ragozással történő egyértelműsítésére. Az ikés ragozás – funkcióját veszítve – pusztulásnak indult.

– *Valóban nincs különbség a dolgozok ~ dolgozom, alszok ~ alszom stb. alakok használatára között?*

A mai magyar nyelvhasználatban egyik alak sem kifogásolható; tény azonban, hogy az ikés ragozás ragjaival ellátott formáknak nagyobb a presztízse (a szabályos ikés ragozás használata tehát inkább stilisztikai kérdés). Van külföldieknek szóló magyarkönyv, amelyik nem is tanítja az ikés (*dolgozom*) típust, kizárólag az iktelen (*dolgozok*) változatot adja meg. Tanítását azonban nem célszerű mellőzni, mivel az órákon kívül a diák úgyis találkozik vele, de tanári segédlet nélkül nem tud mit kezdeni vele. Az ikés ragozás *-m* ragos E/1. személyű formájának tisztázása fontos a határozott ragozás E/1. személyű alakokkal alkotott homonímia miatt is (*megezzem egy szendvicset / megezzem a szendvicset*).

A kérdésben felvetett kettősség az ikés ragozás mai magyar nyelvi státusából fakad: a ragozás a kijelentő mód E/3. személyű *-ik* ragjának kivételével (amely az ige szótári alakjának is része) pusztulóban van. Sok ikés igének nem is használatosak az *-m* ragos E/1. személyű alakjai (pl. *hazudik, megjelenik* stb.; ilyenek az újabb alkotások is: *netezik, parázik* stb.). Más igéknél a két lehetséges alak közül a *-k* ragos forma kéredzkedik előtérbe – természetesen az egyéni nyelvhasználatban sok ingadozással –, míg a másik változat túl választékoskodónak tűnik (pl. *tévézik, fűrdik, reggelizik, úszik* stb.).

– *Miért nem egységes a sor: Pista lát engem, lát téged, de: látja őt, lát minket, lát titeket, de: látja őket?*

A kérdésben szereplő példaszor kiválóan alkalmas annak szemléltetésére, hogy határozott tárgy esetén is lehet általános (határozatlan, indefinitív) az igealak, ha ez a tárgy nem harmadik személyű. (Kiegészítésül: újabban a *látlak (téged és titeket)* alakot ugyancsak az általános igeragozású alakok közé szokás sorolni.) A határozott (definitív) ragozásnak ugyanis a magyar nyelvben egyetlen ragozási sora alakult ki, amely kizárólag (egyes és többes számú) harmadik személyű tárgy esetében használatos. (S formái azért fordulnak elő olyan gyakran, mert a legtöbb esetben harmadik személyű a tárgy, hiszen harmadik személy minden, ami nem *én* és nem *te*.) Vigyázat: nyelvtani értelemben a *magam, magad* stb. is harmadik személyű!

C) A többi szófajjal és a mondattannal kapcsolatban felmerülő kérdések:

– *Mi a magyarázata az én–engem, te–téged, mi–minket, ti–titeket párokban az accusativusi formák felépítésének (míg az őt és az őket alakok világosan tagolhatóak)? Honnan ered a bennünket és benneteket forma?*

A szájak az ősmagyar korba vezetnek. Az *engem, téged* szavakban a *-g* valószínűleg egy ősi névmásképzőre vezethető vissza. Az *engem* végén az *-m*, a *téged* végén a *-d*, a *minketben* az *-nk*, a *titeketben* a *-tek* egy-egy személyjel (l. fentebb az igékkel kapcsolatos utolsó kérdést), amely tautologikus formát hoz ugyan létre, de például analógiával megmagyarázható a jelenléte (l. a *nekem, neked; velem, veled* stb. sza-

vak felépítését). Az *engemet*, *tégedet* stb. szintén használatos formákban a toldalékok sorrendje mutatja, hogy a személyjel előbb csatlakozott az alapszóhoz, mint a tárgyrag. A tárgyrag először a 3. személyű formákon jelenhetett meg – mivel ezek nélkülözték az önállóan is determináló erejű személyjelet –, majd analógiás úton áterjedt a T/1. és 2. személyű alakokra is. Az *engem*, *téged* szavakon ma sem kötelező kitenni a tárgyragot (sőt, az elterjedtebb változat a ragtalan forma), hiszen az *-m* és a *-d* önmagában is visel determináló, tárgyra utaló funkciót.

A *bennünket* és a *benneteket* formák – amelyek keletkezése időben megelőzte a *minket*, *titeket* formákat –, úgy alakultak ki, hogy a helyviszonyt kifejező *benne* határozószó átértékelődött részelő (partitivusi) határozószóvá, 'belőle' jelentéssel. A *bennünk*, *bennetek* ennek megfelelően az jelentette: 'belőlünk, közülünk (néhányat)', illetve 'belőletek, közületek (néhányat)'. A későbbiekben szinonimmá vált a *minket*, *titeket* alakokkal. A fentebbieknek megfelelően a *bennünk*, *bennetek* formákon eredetileg nem szerepelt a tárgyrag (bizonyos nyelvjárásokban máig használják őket így), a továbbiakban azonban ezekre az alakokra is áterjedt a *-t*.

– *Mi az oka a szép, kényelmes, új lakásban és az ebben a lakásban típusú szerkezetek eltérésének?*

A magyarban a minőség- és mennyiségjelzős főnévi szerkezeteknek csak az utolsó tagja kapja meg a jeleket és ragokat: *bárom csinos fiatal lánnyal*. Van azonban egyetlen szerkezet típus, amelyben a jelző ettől eltérően működik: az *ez~az* (*emez~amaz*) főnévi névmási kijelölő jelző számban és esetben is egyezik a főnévvel: *ezt az autót*, *ezek a piros autók*. (Hasonlóan viselkedik még az értelmezős szerkezet is, ez azonban itt nem merül fel kérdésként, hiszen ebben a főnévnek nem elől álló jelzője van: *Felveszem a pulóvert*, *a csíkosat*.)

Korábban a kijelölő jelzős szerkezetekben is az egyeztetés nélküli forma volt általános: *e~ez lakás*, *e~ez lakásban*. A középmagyar korban kezdett terjedni a mutató névmás és a névelő együttesét tartalmazó *ez a lakás* típus, amelyben már – a névelő által szétválasztott szerkezettagok összekötését biztosítandó – az egyeztetett névmás szerepelt: *ebben a lakásban* (de a típus ekkor még jóval ritkább volt, mint az előző változat). Máig megmaradt azonban egyeztetés nélküli lehetőségnek – stilisztikai értékkel – az *e lakás*, *e lakásban* és az *ezen lakás*, *ezen lakásban* típusú szerkezet.

– *Van összefüggés a határozószói hogy(an)? kérdőszó és a hogy kötőszó között?*

Igen: a kötőszó a határozószóból keletkezett, olyan szerkezetekben, amelyekben a mellékmondat élén a 'hogyan' jelentésű határozószó állt: *Láttam, hogy* ('hogyan') *sütött a nap*. (A félkövér betűtípus a hangsúlyos szót jelöli.) Ha a hangsúly (az értelem kiemelése) nem a *hogyra*, hanem az állítmányra került (*Láttam, hogy sütött a nap*), a hangsúlyt veszített *hogy* kapcsolóelemmé vált. Hasonlóképpen az 'ahogy' jelentésű vonatkozó névmást tartalmazó mellékmondat is bekapcsolódhatott ugyanebbe a folyamatba: *Láttam, hogy* ('ahogy') *sütött a nap*. ? *Láttam, hogy sütött a nap*.

– *Mi az összefüggés a ki?–aki, mi?–ami stb. típusú kérdőszó–kötőszó párosok tagjai között?*

A kétféle forma és a hozzájuk kapcsolódó kétféle funkció az eredetileg többfunkciós *ki, mi* stb. (kérdő, határozatlan és vonatkozó) névmás öröksége. A példák mai alakokkal bemutatva a következők lehetnek. *Ki éhes?* (értsd: 'Ki éhes?' és 'Valaki éhes?' – kérdő és határozatlan névmási szerep). A vonatkoztatás kialakulása: *Ki* ('valaki') *éhes?* – *Egyen. ?Ki éhes, egyen.* (L.: *Ki korán kel, aranyat lel.*) ~ *Egyen, ki éhes.* Utalószóval: *Egyen az, ki éhes.* Ha az *az* kisebb nyomatékot kapott, a hangsúlyviszonyok megváltozásával újraelemzés következett be: a mutató névmás a vonatkozó névmási kötőszóhoz tapadt: *Egyen, azki éhes.* (Erre nyilvánvalóan a ragtalan, tehát az alanyi – vagy annak megfelelő értelmezői – és az állítmányi utalószó esetén volt lehetőség.) Az eredetileg *az-* előtagos kötőszóból hasonulással *akki, ammi* lett, majd rövidüléssel kialakult a mai *aki, ami* forma. (S ennek mintájára: az *abol, abová, abonnan, amikor* stb.)

– *A kötőmódban álló formák a magyarban hogyhogy megegyeznek a felszólító módú alakokkal?*

A magyarban nincs (és nem is volt) speciális ragozási forma a számos indoeurópai nyelvben meglévő kötőmód (coniunctivus) kifejezésére. A mellékmondat igemódja a magyar mondat szerkezetre jellemzően független volt a főmondattól, azaz az alárendelt mondat megőrizte az eredeti állítmányát. (*Menj el! ?Kérlek, hogy menj el.*) A latin fordításirodalom korszakában a latin mondatokat magyarra ültető fordítók nyelvtani pontosságra törekvő megoldásokat kerestek a latin szabályokat követő kötőmód (coniunctivus) kifejezésére. Bizonyos szabályok szerint a felszólító és a feltételes módú formákat vezették be erre a célra, olykor a nyelvben nem létező formákat is megalkotva így. A legtöbb megoldás időlegesnek bizonyult, a felszólító módú forma azonban – amely sok esetben amúgy is megfelelt a tagmondat jelentésének; l. az imént idézett példát – továbbra is megvan többféle mondatkapcsolatban is. Azonban nem minden esetben teljes az átfedés a mellékmondati igeforma és az önálló használatú felszólító mód között, például: *Felállt, hogy elmenjen* (és nem: *hogy menjen el*); máskor pedig mind a kétféle megoldás jó lehet: *Fontos, hogy hozd el a szótárt is ~ Fontos, hogy elhozd a szótárt is.*

D) A hangjelöléssel kapcsolatban felmerülő kérdések:

– *Miért jelöljük a j hangot kétféleképpen: j-vel és ty-nal?*

Kizárólag a hagyomány okán (ahogyan a németben az úgynevezett „scharfes s”-t is megőrizték a legutóbbi időkig). Az *ly* az *l* palatalizált változatának emlékét őrzi (éppen úgy, mint ahogyan az *ny* az *n*-nek, a *ty* a *t*-nek a palatalizált párját jelöli). Az ómagyar korban még jellemző palatális kiejtése a későbbiekben csak bizonyos nyelvjárásokra szorítkozik (míg más területeken már *l*-nek vagy *j*-nek ejtik.) A beszélt magyar köznyelv az újmagyar korban már egyöntetűen *j*-ző, míg az írott nyelv – a középpalócban megőrződött – korábbi állapotot tükrözi. Mivel a leírt betű mögül kihátrált a neki megfelelő hang, többször is felmerült a vele kapcsolatos helyesírási reform kérdése.

– *Ha a magánhangzóknál az ékezet rövidsége–hosszúsága az időbeli különbség jelölésére szolgál, miért van, hogy két magánhangzópár, az a–á és az e–é esetében más különbségek is mutatkoznak?*

Ez a két-két hang a magyar magánhangzórendszer részleges átrendeződésekor került egymással párba.

Az *a* párja eredetileg az ugyancsak ajakkerekítéses hosszú *a* volt (ejtése: *aa*), az *á*-nak pedig volt egy ugyancsak ajakréses rövid párja (ejtése: kb. mint az indoeurópai rövid *a*-nak). Míg például a palóc nyelvjárás máig őrzi az említett két sajátos hangot, ezek a nyelvterület legnagyobb részén – az ómagyar kortól kezdődően – eltűntek. Így a köznyelvben a két pár nélkülivé vált hang került egymással hosszú–rövid oppozícióba, tekintet nélkül a köztük lévő ajakműködés szerinti különbségre.

Hasonló volt a helyzet az *e* és az *é* esetében is: itt eredetileg az alsó nyelvállású *e*-nek volt egy szintén alsó nyelvállású hosszú párja (ejtése: *ee*; bizonyos nyelvjárásokban máig ejtik); a középső nyelvállású *é*-nek pedig kiterjedt használatú volt az ugyancsak középső nyelvállású párja, az úgynevezett zárt *e* (ejtése: rövid *é*; szórva nyosan még előfordul a köznyelvben is, de leginkább egyes nyelvjárásokban hallható). Az említett hangok visszaszorulásával a köznyelvben a röviség–hosszúság jelölésében itt is egymás mellé sorolódtak a párok magányossá vált tagjai, jóllehet köztük nyelvállásbeli különbség is van.

– *Ha a gy = [d+j] és a cs = [t+s], miért nem ezekkel a betűelemekkel írjuk le őket?*

A *gy* és a *cs* hang jelölése korábban többféleképpen valósult meg; mindkettőnek voltak mellékjeles, jelkombinációs, valamint mellékjel és jelkombináció nélküli írásmódjai is. A kép még a középmagyar korban is igen színes, különösen a *cs* jelölését tekintve, amely az újmagyar korban is mutat ingadozást, elsősorban éppen a *ts* írásmóddal. Jelölésének végkimenetelében jelentős szerepet játszott a vele kapcsolatos nyelvújítás kori vita. A *gy* jelölésmódjai között – sok más mellett – szintén megtalálható a *dj*, ez azonban nem terjedt el, viszont már a középmagyar korban győzött a *gy*-vel való jelölés, amelyet a korszak legnagyobb hatású írói (nyomdászai) is használtak. A két betűt tehát a hagyomány ereje őrízte meg ilyennek, amilyennek mai formájában ismerjük őket.

– *Az egyik metrómegállóban a (Vörösmarty) utca felirat mellett ez is olvasható: (Vörösmarty) utca. Miért?*

A *c* hang jelölése szintén sokáig ingadozott a magyar írásrendszerben; meglehetősen sokféleképpen jelölték (mellékjelekkel és jelkombinációval is). Egyik jelölési módja a *cz* volt, amely még a XX. század elején is tartotta magát. Az idézett felirat a metró építési idejéből származó emlék, amelynek tehát csak a helyesírása különbözik a maiétól, az olvasata nem.

– *A tulajdonnevekben néha eltér az írásmód a kiejtéstől (és a köznevek írásmódjától). Például: Horváth kolléga, illetve: Vörösmarty tér. Miért?*

A személynevek olykor a régebbi írásmód nyomait őrzik. A vezetéknevek végén mutatkozó néma *b* onnan ered, hogy ezt a betűt bizonyos mássalhangzók után – elsősorban a *t*, másodsorban a *g* után – külön hangérték nélkül, pusztán a betűjelölés részeként írták oda (ezért szokták henye *b*-nak is nevezni). A jelenség a XIII–XIV. században élte virágkorát, de még sok XVI. századi kódex szövegében is megfigyelhető.

I hangértékben sokáig váltakozott a magyar írásrendszerben az *i* és az *y* betű (illetve ez utóbbinak egy pontos, két pontos, egy vesszős, két vesszős változata): a váltakozás még a XVI. század végén sem ritka, de szörványosan később is előfordul. Azoknak a neveknek a végén tehát, amelyek ennek a váltakozásnak az idejéből származnak, éppen úgy előfordulhat *y* is és *i* is. (Az *y*-os írásmód, a közhiedelemmel ellentétben, így nem jelzője a nemesi származásnak.)

3. A felkészülést segítő újabb nyelvtörténeti összefoglaló munkák a következők:²

Történeti nyelvtanok

Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szövegtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. (Fontos előzménye: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelvtörténete*. Tankönyvkiadó, Budapest.; ; továbbá Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. 1963. Gondolat Kiadó, Budapest.)

Tolcsvai Nagy Gábor (sorozatszerk.). *Magyar nyelvtörténet. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Osiris Kiadó, Budapest. Sajtó alatt.

Etimológiai és nyelvtörténeti szótárak

Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Loránd Benkő (Herausg.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest,. (Fontos előzménye: Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest.)

Erdélyi magyar szótörténeti tár. Legutóbbi kötete: XII. Kósa Ferenc (főszerk.) 2005. Akadémiai Kiadó, Budapest–Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár. (Korábbi kötetei: 1975 óta folyamatosan; további kötetei: sajtó alatt.)

Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Egyéb áttekintő munkák

Rédei Károly 1998. *Őstörténetünk kérdései (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája)*. Balassi Kiadó, Budapest.

² A jelen cikk megírásakor a lista első négy tételének számos helyét felhasználtam.

Fodor István 2003. *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 25–54. (Korábbi alapvető munkák a nyelvrokonságról: Hajdú Péter 1976. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.; Róna–Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, Budapest. 329–455.)

Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai kézikönyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest. 267–512.

Dömötör Adrienne 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

További szakirodalom a felsorolt munkák hivatkozásjegyzékében található.